

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türk dilleri açısından dil diferensiasion olgusu

A case of language differentiation in terms of Turkic languages

Ruslan Abdullayev

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü, e-mail: Ruslan_abd2003@yahoo.com

Öz

Makale, diferensiasiyon teriminin özünü ortaya koymakta ve dünya dilbiliminde bu terime yaklaşımı açıklamaktadır. Çalışmada, difenesiasiyon kavramının içeriğini ve özünü, dilbilimdeki gelişim alanlarını ve çevrelerini tanımlar ve bu terimin dilbilimdeki yeri ve önemini göstermeye çalışır. Aynı zamanda dilbilimde Türk lehçelerinde diferensiasiyon alanları örneklerle anlatılmış ve araştırma sorusu geniş çapta tartışılmıştır. Araştırmada, Türk lehçeleri arasında karşılaştırma yapılarak diferensiasiyon betimlenmeğe çalışılmaktadır. Yunanca kökenli olan diferensiasiyon kelimesi, bir birimi, bir bütünü düşüncenin parçalarına ayırma sürecidir ve entegrasyon, tam tersine, parçalar ve bir bütün olma süreci arasında bir etkileşim aracıdır. Dilbilimde bununla ilgili değişik araştırmalar yapılmış, çeşitli teorik bilgiler ve tanımlar vardır.

Sonuç olarak makale diferensiasiyonu tanımlar ve bu terimin teorik temellerin incelenmesinde ve Türk dillerinin bölünmesinin nedenlerini ortaya koymada önemini vurgular.

Anahtar kelimeler: farklılaşma, disimilasyon, entegrasyon, diferensiasiyon, kopyalama.

Xülasə

Məqalədə diferensiasiya terminin mahiyyəti açılmış, dünya dilçiliyində bu terminə yanaşma tərzini təsvir edilmişdir. Tədqiqatda diferensiasiya termin anlayışının məzmununu, mahiyyəti, onun linqvistikada işlənmə hududları və sahələri müəyyənləşdirilərək dilçilikdə bu terminin yeri və əhəmiyyəti göstərilməyə çalışılmışdır. Eyni zamanda dilçilikdə hansı sahələrdə diferensiasiya baş verdiyi, bunun hansı formalarda olduğu nümunələrlə izah edilmiş, verilmiş tədqiqat sualı geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Tədqiqatda türk ləhcələri arasında müqayisələr aparılaraq diferensiasiya təsvir olunmağa çalışılır. Yunan mənşəli diferensiasiya sözü vahidin, bütövün düşüncə hissələrinə ayrılması prosesidir, inteqrasiya isə əksinə, hissələr arasında qarşılıqlı təsir vasitəsi və bütövləşmə

Citation/Atıf: ABDULLAYEV, R. (2022). Türk dilleri açısından dil diferensiasion olgusu. *International Journal of Language and Awareness*. 1(1),15-21. DOI: 10.33390/ijla.1863

Corresponding Author/ Sorumlu Yazar:
Ruslan Abdullayev
E-mail: Ruslan_abd2003@yahoo.com

Bu çalışma, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

prosesidir. Dilçilikdə bu mövzuda müxtəlif araşdırmalar aparılıb, müxtəlif nəzəri məlumat və təriflər var.

Nəticədə diferensiasiyaya tərif verilərək, bu terminin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi ilə türk dillərinin bölünmə səbəblərinin ortaya qoyulmasında böyük əhəmiyyətə malik olduğu məqalədə vurğulanmışdır.

Açar sözlər: diferensiasiya, dissimilyasiya, integrasiya, dildə fərqliləşmə, kopyalama.

Abstract

The article reveals the essence of the term differentiation and describes the approach to this term in world linguistics. The study tried to show the place and importance of this term in linguistics by defining the content and essence of the concept of differentiation, its areas and areas of development in linguistics. At the same time, the areas of differentiation in Turkish dialects in linguistics were explained with examples and the research question was widely discussed. In the study, it is tried to describe differentiation by making comparisons between Turkish dialects. The word differentiation, of Greek origin, is the process of separating a unit, a whole into parts of thought, and integration, on the contrary, is a means of interaction between the parts and the process of becoming a whole. In linguistics, different studies have been made on this subject, and there are various theoretical information and definitions.

In conclusion, the article defines differentiation and emphasizes the importance of this term in examining the theoretical foundations and in explaining the reasons for the division of Turkic languages.

Keywords: language change, dissimilation, integration, differentiation, duplication.

GİRİŞ

Yunan mənşəli olan diferensiasiya sözü vahidin, bütövün fikrən hissələrə ayrılması, integrasiya isə əksinə, hissələr arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsi olub tama, bütövə çevrilmə prosesidir. Bu terminlər riyaziyyat, pedaqogika, iqtisadiyyat və digər elmlərdə istifadə edildiyi kimi dilçilik elmində də istifadə edilən terminlərdir.

Dilçiliklə bununla bağlı yazılmış müxtəlif nəzəri məlumatlar, fərqli formalarda təriflər vardır.

O.S.Axmanova linqvistik terminlər lüğətində diferensiasiyayı üç şəkildə izah edir. Diferensiasiya sözünün ingilis dilində differentiation, fransız dilində différenciation, alman dilində Differenzierung, ispan dilində diferenciación şəklində işləndiyini qeyd edən müəllif bu termini aşağıdakı şəkildə izah edir:

1. Omonimləri fərqləndirmək məqsədi ilə yaxın (qonşu) səslərin ayrılması (oxşarlıqların fərqləndirilməsi); müq. (müqayisə) dissimilyasiya

2. leksika və ayrı sözlərin mənalarının semantik

və üslubi təbəqələşməsi. Dəyərlərin diferensiasiyası. Semantik diferensiasiya. Üslub diferensiasiyası.

3. Dialektlərin digər dialektlərdən fərqlənməsinə və müstəqil dillərə çevrilməsinə səbəb olan dil təkamülünün xüsusiyyətlərindən biri; əks mənə : integrasiya (1 mənada). Qrammatik diferensiasiya. İngl. grammatical differentiation

Oxşarlıqla (assimilyasiya) bərabər dilin inkişafının əsas daxili faktorlarından biri olan formaların ayrılması (oxşarlıqların fərqləndirilməsi). Maksimal diferensiasiya mövqeyi (pozissiyası). Bax mövqe [1, s.133].

M. Adilov "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində yazır: Diferensiasiya – 1.Bax dissimilyasiya, 2. Lüğət tərkibinin, yaxud ayrı-ayrı sözlərin mənasının semantik və üslubi cəhətdən təbəqələşməsi, 3. Dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusiləşməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır. Əslində qohum dillər də diferensiasiya nəticəsində meydana gəlir. Qrammatik diferensiasiya – dilin

inkışafını təmin edən əsas daxili amillərdən biri kimi formaların ayrılıb fərqlənməsi. Məsələn vaxtilə eyni mənə daşıyan –ır, ir, ur, ür və -ar, ər şəkilçiləri müasir dövrdə diferensiasiya olunmuşdur. [2 s.91].

Türk dilinin izahlı dilçilik terminlər lüğətində bu termin dildə dəyişmə (language change) şəklində göstərilərək, tarixi dilçiliyin obyektı olduğu və bir dildə müəyyən bir müddətdə görülən dəyişiklik nəzərdə tutulduğu qeyd edilir. Bu mövzunu ilk dəfə XIX əsrdə müqayisəli dilçiliyin mütəxəssisləri tərəfindən tədqiq edildiyi, lakin hal-hazırda sosiolinqviştlər və tarixi dilçiliyin tədqiqatçıları dildə dəyişmə ilə maraqlandıqları yazılır. Dilin bütün istiqamətlərində diferensiasiya olmasına baxmayaraq, ən çox söz və səslərdəki diferensiasiya tədqiqata cəlb olunduğu göstərilir [3, s.93].

Nəticə olaraq diferensiasiyaya dilçilik termini kimi belə tərif vermək olar. Bir dildə müəyyən bir müddətdə görülən dəyişikliklərə - yaxın səslərin ayrılması, lüğət tərkibindəki sözlərin mənalarının semantik və üslub təbəqələşməsi, dialektlərdən birinin digərindən fərqlənib müstəqil dil kimi formalaşması, dildə ən az bir fonemi fərqləndirən əlamət və ya əlamətlərə diferensiasiya deyilir. Diferensiasiya dilin bütün sahələrində özünü göstərə bilər. Ancaq buna baxmayaraq dilçilikdə leksik və fonetik diferensiasiyalar daha çox tədqiqat obyektı olmuşdur. Beləliklə qeyd edə bilərik ki, dildə diferensiasiya əraziyə görə, dilin şifahi və yazılı formalarına görə, cəmiyyətin fəaliyyət tiplərinə görə üslublar arasındakı fərqlərə görə, ədəbi əsərlərin dil variantlarına görə özünü göstərə bilər.

Türk dillərində diferensiasiyanın tarixi kökləri

Diferensiasiyaya bizim tədqiqatımızda yanaşma:

Dil dəyişməsi, dilin bölünməsi və ya dil diferensiasiyası bir dilin dəyişmə və ya inkışaf prosesini göstərir. Hal-hazırda Türk xalqlarının böyük əksəriyyəti Asiya qitəsində yaşayırlar. Türk dillərində danışan xalqların təxminən yarısı bu ərazidədir. Şərqi Sibirdən Baltik dənizinə qədər uzanıb gedən ərazilərdə məskən salıb yaşayan bütün Türk xalqları bir ana kök üzərində əmələ gəlmişdir. Anatürk cəmiyyəti parçalandıqdan

sonra bir-birindən çox uzaqlara köçüb gedən Türk qəbilələri iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrinin kəsilməsi üzündən tədricən özlərinə məxsus bir istiqamətdə inkışaf etmişlər. Qonşu xalqlarla qarışma nəticəsində onların nəinki dillərində, hətta antropoloji quruluşlarında belə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Buna baxmayaraq bir kökdən ayrılan həmin qohum xalqları birləşdirə biləcək ən qədim xüsusiyyətləri məhz onların dilində və folklorlarında qorunub saxlanılmışdır.

Biz tədqiqatımızda diferensiasiya dedikdə Türk dillərinin bir ana kökdən parçalanaraq bir-birindən fərqliləşməsi mənasına gələn termin kimi istifadə edirik. Türkologiyada türk dillərinin diferensiasiyasını, dialekt və ləhcələrinin necə formalaşmasını, bir-birindən ayrılmasını müəyyən etmək üçün ilk öncə onun keçdiyi tarixi inkışaf yollarına nəzər yetirmək lazımdır. Müxtəlif inkışaf mərhələlərində kökü bir olan türk dillərinin fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksisində baş verən dəyişikliklər nəticəsində onların diferensiasiyası da baş vermişdir.

Bu gün Türk xalqlarının yaşadığı coğrafiyada tarixi və siyasi səbəblərlə ortaya çıxan bir çox türk ləhcəsi və ya ədəbi dili istifadə edilməkdədir. Bunlar müxtəlif istiqamətlərdən bir-birilərindən az və ya çox dərəcədə fərqlilik göstərməkdədir. Bu fərqliliklər həm dilin fonetikasi, həm leksikasi, həm morfolojiyası, həm də sintaksisində təzahür edir. Türk dillərinin hər birinin özlərinə məxsus leksikasi vardır. Ancaq bu leksika müəyyən bir nisbətdə «prototürk dili» səviyyəsində; bundan daha az bir nisbətdə də «Ümumi Türkcə» səviyyəsində bir-biri ilə üst-üstə düşür. Türk dillərinin leksikasının üst-üstə düşməsi, uyğun olmasında əsas səbəblər onların eyni dil ailəsinə, eyni dil qrupuna aid olmasından irəli gəlir. Bu dillərin bir-birindən diferensiasiyasının isə müxtəlif tarixi kökləri vardır. Bu tarixi kökləri müəyyənləşdirmək üçün biz tədqiqatımızı fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və sosioloji diferensiasiya istiqamətində müqayisələr aparmağı nəzərdə tutmuşuq.

Fonetik diferensiasiya

F.Veysəlli fonetik diferensiasiyanı Azərbaycan dilində «fərq», «fərqlənmə» mənalarına gəldiyini, minimum bir cüt fonemi fərqləndirən əlamət kimi izah edir [6, s.394].

Bu gün müasir türk dillərinin fonetikasının səs tərkibinə nəzər saldıqda onların sayında belə fərqlərin olduğunu görürük.

F.Zeynalov yazır: "Türk dillərinin fonetik quruluşu çox uzun və zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, zaman keçdikcə təkmilləşmiş, cilalanmış, həm qohum və həm də qeyri-qohum dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri altında formalaşmışdır. Ümumi miqdarı 30-a qədər olan müasir türk dillərinin fonetik sistemində ümumi cəhətlərlə yanaşı çoxlu fərdi xüsusiyyətlərin varlığı məhz bu tarixi inkişafın qanunauyğun məhsuludur. Türk dillərinin fonetik quruluşunun ümumi cəhətləri məhz qəbilə və tayfa birliklərinin hökm sürdüyü dövrlərdə sabitləşməyə başlamışdır.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə qərbi və şərqə hun xaqanlıqlarının bir-birindən təcrid olunduğu dövrdə bu dillərin fonetik quruluşunda da az və ya çox dərəcədə fərqlənmələr özünü göstərməyə başlayır. Orta türk dövründə ayrı-ayrı müasir türk dilləri ortaya çıxdıqdan sonra fonetik quruluşdakı bu tarixi ümumiliyi bir baza, özül kimi saxlamaqla bərabər, fərdi xüsusiyyətlər də meydana çıxır. Buraya ekstralinqvistik təsirləri də əlavə etmək zəruridir. Belə ki, ərəb və fars, eləcə də slavyan və fin-uqor dillərinin uzun sürən güclü təsirinə məruz qalmış. türk dillərinin fonetik quruluşundakı dəyişmələri nəzərə almamaq olmaz.

Türk dillərinin sait səslərinə nəzər salsaq onlar arasında da həm miqdar, həm də səslənmə cəhətdən fərqlərin olduğunu görəcəyik. Müasir türk dillərində saitlərin sayı 6-9 arasında dəyişir. Bəzi türk dillərində yarım dar *i*, *ö*, *ê*, *ə* saitlərindən istifadə edilir. Buraya başqırd, tatar noqay və s dilləri aid etmək olar. Türk dillərində fonetik diferensiasiya özünü iki formada göstərir.

1. Nizamlı

2. Sporatik

Müasir özbək dilində a saiti Azərbaycan dilindəki a saitindən fərqlənir. Belə ki, özbək dilində a saiti ilə yanaşı a ilə o arasında tələffüz məxrəcinə malik saiti də vardır. Bu zaman a saiti o fonemi ilə verilir. Məsələn: bala-bola, baba -boba, baş -boş, balta-bolta, daş-toş və s.

Türk dili ilə Qazax dili arasında nizamlı olaraq səs diferensiasiyası aşağıdakı kimi özünü

göstərir:

y- ~ j-: yıl(Türk) – jil (Qaz.) – il (Azər.), y o l (Türk) –jol (Qaz.) yol (Azər.)

ç~ş: aç (Türk) – aş (Qaz.) – aç (Azər)

ş~s : aş (Türk.) – as (Qaz.) – aş (Azər)

S.Eker qeyd edir ki Qazax dilində *ş>s* və *ç>ş* formasında olmalıdır. Yəni *ş*-lər *s*-olmuş, bu diferensiasiya başa çatdıqdan sonra *ç>ş* dəyişməsi həyata keçmişdir.[4,31]

T.Tekin türk dillərini fonetik tələffüzə görə sinifləndirərkən qeyd edir ki, (*taglık*) **Çağatay qrupu özbəkçə və yeni uyğurcada çox hecalı sözlərin sonundakı /g/ fonemi /k/ olur: taglık-dağlı, tirik-diri.** *Tavlı* (Qırçaq qrupu) Tatarca, Başqırdca, Qazaxca, Qaraqalpaqca, Noqayca, Kumukca, Karaçay-Balkarca, Karaimce, Kırım tatarcası üç alt qrupa ayrılır. Tatarca başqırdcada /o/ lar u, ö-lər ü; ü-lər ö, u-lar da o olaraq diferensiallaşır. Məsələn: kul-"kol", kül -"göl", kol-"kul", köl -"gül". Qazaxca, Qaraqalpaqca və Noqaycada /s/ səsi /s/; /ç/ səsi /ş/ olur.

Dağlı (Oğuz qrupu) Türkməncə, Xorasanca, Özbəkçənin Xarəzm-oğuz dialektləri, Azərbaycan dili, Qaşqay, Aynallu, Kərkük və Ərbil dialektləri, Türkiyə türkcəsi, Qaqauz dilləri aid edilir. Bu qrupda *Et söz əvvəlində /t/, /d/ yə diferensiallaşır. Çoxhecalı sözlərin sonundakı /g/ düşür. /ag/ səs qrupu isə qorunur.*

Eyni dil qrupundan olan dillər zaman keçdikcə inkişaf edir, bir-birindən fərqliləşir. Bu diferensiasiya dilin fonetikasında, leksikasında, semantikasında, morfoloqiyasında baş verir. Qədim türk dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etdikdə bu diferensiasianın şahidi oluruq. Bu zaman sözlər yeni mənə qazana bilir və ya başqa mənələrə dəyişir. Şəkilçilər işləkliyini itirir səs cəhətdən sözlər fərqli tələffüz oluna bilirlər. Bəzən isə hər hansı bir söz və ya şəkilçi yox olur. Məsələn: ilgerü-irəli, kün-gün, tün- dün, banna-mənə şəklində diferensiasiya olmuşdur. Türk dillərində zaman keçdikcə dəyişməyən və ya az dəyişən sahəsi sintaksisdir.

Məsələn: Qədim türkcə dönəmində söz əvvəlində /b/ müasir Azərbaycan və türk dilində düşür. ol<bol

Qədim türkcədə söz əvvəlində /b/ müasir

Azərbaycan və Türk dilində /v/ yə diferensiallaşmışdır.

var<bar, ver<ber

Qədim türkcədə söz əvvəlində /b/ müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində bir neçə sözdə /p/ səsinə diferensiallaşmışdır.

pusu<busug

piş<biş

Fonetik diferensiasiyaya səbəb dilin daxili inkişafı ilə yanaşı iqlim, coğrafi şərtlər, bölgənin ağsaqqallarının tələffüzü, təhsil sistemi, orqan çatışmazlığı və s. fərqli vasitələrdən qaynaqlana bilər.

Leksik diferensiasiya

Türk dillərinin hər birinin özünəməxsus leksikası vardır. Ancaq bu leksikanın yalnız bir hissəsi bir-biri ilə mənə və səslənmə cəhətdən üst-üstə düşür. Məsələn oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan və türkiyə türkcəsinin; Qırçaq qrupuna aid olan Qazax və qırğız dilləri öz aralarında uyğunluq dərəcəsi çox olduğu halda iki qrupun dilləri arasındakı oxşarlıq bir qədər azlıq təşkil edir. Türk dillərində sözlərin bir-birinə uyğun gəlməsinin əsas səbəbləri həm eyni dil qrupuna aid olmaları, həm iqtisadi, mədəni, dini, si-

yasi cəhətdən məruz qaldıqları yad təsirlərin də mühüm rolu vardır. Eyni dil qrupuna daxil olmayan Azərbaycan və özbək dillərinin sözlərinin bir-biri ilə eyni olma dərəcəsini daha çox ərəb və fars sözləri, tarixi və sosial səbəblər artırır. Bununla yanaşı Sovet İttifaqından əvvəl Kazan ilə İstanbul arasında olan intensiv əlaqələr Kazan tatar dilinə bir çox Osmanlı sözlərinin girməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət iki dilin bir-birinə bənzəmə dərəcəsini artırmışdır. Çar Rusiyasının və Sovet İttifaqının hakimiyyəti altında yaşamış türk xalqlarının dilində işlək olan rus sözləri bu dillərin bir-birinə bənzəməsinə artırmışdır.

Türk dillərinin hər birinin özünəməxsus leksikası müəyyən dərəcədə bir-biri ilə həm mənə, həm səslənmə cəhətdən üst-üstə düşür. Buna görə də türk dilləri arasında olan sözləri 3 qrupa ayırmaq mümkündür:

1=1

Bir türk dilində işlənən sözün mənası ilə digər türk dilində işlənən sözün mənası və səslənməsi tam eyni olan sözlərdir. Bu sözləri də aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

a) Türk dillərində həm səslənməsi, həm də mənası eyni olan sözlər. Məsələn: T.tü. *at* = Az. *at* = Başk. *at* = Qaz. *at* = Qırğ. *at* = Özb. *at* = Tat. *at* = Türkm. *at* = Uyg. *at* [5, s. 32-33].

Müasir dövrdə türk dillərində istifadə edilən bir neçə sözün diferensiasiyasına baxaq:

Türk	Azər.	Qazax	Qırğız	Tat.	Türkmən	Uyğur	Özbək
ağaç	ağac	agaş	cıgaç	agaç	agaç	däräh	darah
uçak	Təyyarə	samolyot	samolyot	oçkıç	uçar	ayropılan	tayyora
dağ	dağ	taw	too	tau	dag	tag	tog
dün	Dünən	keşe	keçee	kiça	düyn	tünügün	keça
Çürü-	Çürü-	Şiri-	Çiri-	Çeri-	Çüyre-	Çiri-	Çiri-
Dur-	Dayan-	Tokta-	tokto	Tukta-	Dur-	Toota-	toota
işçi	Fəhlə	jumışşı	cumuşçu	eşçe	işgär	işçi	işçi
ilaç	Dərman	däri	darı	daru	derman	dora	dori
köy	Kənd	awıl	ayıl	avıl	oba	yeza	kişlok
küçük	balaca	kişkentay	kiçinekay	kiçkene	kiçi	kiçi	kiçik
pire	Birə	bürge	bürgö	borça	büra	bürgä	bürga
Söyle-	Söylə-	Ayt-	Ayt-	Äyt-	Ayt-	Eyt-	Ayt-
ses	Səs	dıbis	dabiş	taviş	ses	tavuş	tovuş
yön	Cəhət	jak	cak	yak	ugur	täräp	tomon
yılan	ilan	jilan	cılan	yılan	yılan	yılan	ilon
yardım	Kğmək	jardem	cardam	yardäm	yardam	yardam	yardäm

Gördüyümüz kimi at sözü bir çox türk dillərində səslənmə, məna cəhətdən eynidir. Lakin cümlə daxilində ifadə etdiyi məna cəhətdən türk dillərində diferensiasiya vardır. Məsələn türkiyə türkcəsində “Atı alan Üsküdarı keçti” deyimində “fürsəti əldən vermək mənasında işlənən deyimdir. Burada at fərqli bir semantik don geymişdir ki, bu yalnız türkiyə türkcəsində işlədilməkdədir. Başqa bir nümunə T.tü. *bir* “1” ≡ Az. *bir* ≡ Başq. *bir* ≡ Qaz. *bir* ≡ Qırğ. *bir* ≡ Özb. *bir* ≡ Tat. *bir* ≡ Türkm. *bir* ≡ Uyg. *bir* [5, s. 70-71] Burada bir bütün türk dillərində eyni səslənmə və eyni məna bildirir. Məsələn qırğız dilində *bir min toğuz cüz* – 1900 bu şəkildə istifadə Azərbaycan dilində olmadığı üçün bunu da diferensiasiya saymaq olar.

b) Türk dillərinin leksikasında olan sözlər eyni mənəni verdikləri halda zaman keçdikcə müəyyən səs diferensiasiyasına məruz qalmışdır. Məna cəhətdən isə sözlərin uyğunluq dərəcəsi bir-birinə çox yaxındır: Məsələn T.tü. *beş* ≡ Az. *beş* ≡ Başq. *biş* ≡ Qaz. *bes* ≡ Qırğ. *beş* ≡ Özb. *beş* ≡ Tat. *biş* ≡ Türkm. *beeş* ≡ Uyg. *bäş* [5, s. 62-63].

Ancaq bu tip sözlərdə də bəzi türk dillərində semantik məna inkişaf edib yeni mənalar qazana bilir. Bu zaman iki türk dili arasında diferensiasiya baş vermiş olur. Məsələn: T.tü. *yıldız* ≡ Az. *ulduz* ≡ Qaz. *juldız* ≡ Qırğ. *cıldız* ≡ Özb. *yulduz* ≡ Tat. *yoldız* ≡ Türkm. *yıldız* [5, s. 988-989] Azərbaycan dilində “ulduz” sözü yeni semantik məna qazanaraq “star” sözünün qarşılığı mənasında işlənir. Yəni hər hansı bir sahədə məşhur, tanınmış şəxs haqqında. Elm aləminin məşhur ulduzları. Kino ulduzu (ən məşhur kinoartist) mənasını da verir [6]. Bu məna digər türk dillərində mövcud olmaya bilər.

T.tü. *yol* ≡ Az. *yol* ≡ Başq. *yul* ≡ Qaz. *jol* ≡ Qırğ. *col* ≡ Özb. *yol* ≡ Tat. *yul* ≡ Türkm. *yool* ≡ Uyg. *yol* [5, s. 992-993]; T.tü. *baş* ≡ Az. *baş* ≡ Başq. *baş* ≡ Qaz. *bas* ≡ Qırğ. *baş* ≡ Özb. *bäş* ≡ Tat. *baş* ≡ Türkm. *baş* ≡ Uyg. *baş*; T.tü. *başla-* ≡ Az. *başla-* ≡ Başq. *başla-* ≡ Qaz. *basta-* ≡ Qırğ. *başta-* ≡ Özb. *bäslä-* ≡ Tat. *başla-* ≡ Türkm. *başla-* ≡ Uyg. *başli-* [5, s. 52-53] sözləri türk dillərində bir-birinə oxşardı. Ancaq Qırğız dilində *col başta-* bələdçilik etmək, [6,s.96] və ya Qazax dilində *jol bastavşı* – bələdçi mənasında işlənməsi ilə Azərbaycan dili ilə məna, həm də səslənmə diferensiasiyasına səbəb olmuşdur.

Başqa bir nümunə T.tü. *ağaç* ≡ Az. *ağac* ≡ Başq. *ağas* ≡ Qaz. *ağaş* ≡ Qırğ. *cığaç* ≡ Tat. *ağaç* ≡ Türkm. *ağaç* ≡ Uyg. *yağaç* [5, s. 8-9]; T.tü. *usta* ≡ Az. *usta* ≡ Başq. *osta* ≡ Qaz. *usta* ≡ Qırğ. *usta* ≡ Özb. *ustä* ≡ Tat. *osta* ≡ Türkm. *ussa* ≡ Uyg. *usta* [5, s. 918-919] sözləri səslənməsi bir az fərqli mənaları eyni olmasına baxmayaraq bəzi türk dillərində diferensiasiya formasında işlədilməkdədir. Qırğ. *cığaç usta* və Türkm. *ağaç ussası* sözləri Azərbaycan dilində *dülgər*, Türk dilində “*marangoz*” şəklində işlədilir. [5, s. 194-195; 560-561].

c. Yazılışı və deyilişi differensiallaşmış olan lakin mənası eyni olan sözlərə türk dillərində müşahidə etmək mümkündür. Məsələn Azə. *Sinek*, = T.tü. *sinek* ≡ Kaz. *şıbn* [5, s.782]; Azər. *Yemək* ≡ Qırğ. *tamak* ≡ Özb. *âvkat* ≡ Türkm. *nahar* [5, s. 988-982].

1 ≡ 1ⁿ

Azərbaycan dilində olan hər hansı bir söz digər türk dillərində bir neçə sözə qarşılıq ola bilər.

Azərbaycan dilində olan hər hansı bir sözün, qavrayışın mənası digər türk dillərində birdən çox sözə uyğun gələ bilər. Bu zaman bir sözün qarşılığı birdən çox olmuş olur ki, bunu da semantik diferensiasiya adlandırmaq olar. Bu tip sözləri aşağıdakı kimi sinifləndirmək olar:

a. Səs və quruluş cəhətdən eyni olan söz məna cəhətdən tam qarşılığı olmayan sözlər. Məsələn Qazax dilində *kol* ≡ Qırğ. *kol* ≡ Özb. *kol* sözlərinin qavrayışı Azərbaycan dilində *qol+əl* mənalarına qarşılıq gəlməkdədir. [5, s.208-209; 492-493]. Azərbaycan dilində olan *minmək feli*, Qırğ dilində heyvan üçün *min-* + vasitə üçün *otur-* feillərinə uyğun gəlir. [5, s. 70-71]. Azərbaycan dilində *evlən-* feilinin mənası isə, kişilər üçün Qırğ. *üylön-* ≡ Özb. *üylän-* ≡ Tat. *öylän-* ≡ Türkm. *öylen-*; qadın üçün Qırğ. *erge tiy-* ≡ Özb. *turmuşgä çık-* ≡ Tat. *kiyävögä çık-* ≡ Türkm. *durmuşa çık-* feillərinə uyğun gəlir [5, s. 228-229].

Azərbaycan dilində *qardaş*, sözü Qazax dilində *karımdas* və Qırğız dilində *karındaş* olaraq istifadə edilir. Türkiyə türkcəsində isə *kardeş* sözü *kızkardeş* və ya *erkek kardeş* olaraq istifadə edilir. Bu söz Qırğız dilində məna diferensiasiyası göstərir. Belə ki *karındaş* “kiçik bacı”; *ece* “böyük bacı” [7, s. 321]; *ini* “kiçik qardaş” və *ağa* “böyük qardaş” şəklində işlədilir.[7, s. 369-9]

b. Səs və quruluş cəhətdən eyni olmayan, qarşılıqlı birdən çox olan sözlər. Məsələn; Türkiyə türkcəsində *olgun* sözü həm insan həm də meyvələr üçün istifadə edilir. Qırğız dilində isə insan için *çetilgen* + meyvə üçün *bışkan* sözləri istifadə edilir. [5, s. 660]. Azərbaycan dilində *göbək*, türkiyə türkcəsində *göbək* sözləri Qırğız dilində diferensiasiya olaraq fərqli formada işlənir. Belə ki, “qarnın ortasında olan çuxur yer” mənasında *kindik*; “kök mənada isə” çon kursak istifadə edilir. [8, s.862; 5, s. 276] Beləliklə bir sözün iki diferensiallaşmış forması özünü Qırğız dilində göstərmiş olur. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlədilan dön sözünün mənaları 1.yerində dönmək, fırlanmaq, 2. Geri qayıtmaq və s. Mənalarda işlədilir. Ancaq bu söz qırğız dilində diferensiasiya olaraq hər biri üçün fərqli sözdən istifadə edilir. Qırğ. “bir şeyin ətrafında dönmək” üçün *aylan-* + “geri dönmək” üçün *kayt-* + “bir yere dönmək” üçün *burul-* [5, s. 188] sözləri olmaqla ən az üç fərqli sözdən istifadə edilir.

Hər hansı bir türk dilində olan söz digər türk dillərində olmaya bilər: 1 ≡ ∅

Bu zaman hər hansı bir türk dilində olan söz və ya qavrayış digər türk dilində qarşılıqlı olmaya bilər. Bu zaman diferensiasiya 1 ≡ ∅ şəklində özünü göstərmiş olur. Bu diferensiasianın səbəbi daha çox müqayisəyə cəlb olunan türk dilinin mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı olur. Bu zaman həmin söz bir türk dilindən digər türk dilinə tərcümə edilərkən həmin söz olduğu kimi istifadə edilmək məcburiyyətində qalır.

Məsələn qazax dilində işlədilan *dombıra* sözü (qazax xalqının milli musiqi aləti), digər türk dillərində qarşılıqlı yoxdur. Türkiyə türkcəsində istifadə edilən *bağlama* (üç cüt simli musiqi aləti) sözünün digər türk dillərində qarşılıqlı istifadə edilmir. Və ya türkiyə mədəniyyətinə aid olan *karnı yarık yeməyi* Azərbaycan dilində “badımcan dolması”, Qırğız dilində *baklacan tamağı* “badımcan yeməyi” olaraq açıqlanılır. [5, s.444]. Türkcə *korsan* Azərbaycan dilində *dəniz qulduru* Özbək dilində *karâkçi* “quldur” şəklində diferensiasiya olunmuş olur.[5, s, 500; 324; 566]

Beləliklə nəticə olaraq deyə bilərik ki, türk dillərinin diferensiasiyasında üç forma özünü göstərmiş olur:

a. Qaynaq dildəki bir söz, digər türk dilləri ilə

həm səsəlməsi, həm də semantik mənası eyni ola bilər, sadəcə deyimlərdə diferensiallaşır.

b. Qaynaq dildəki bir söz, digər türk dilləri ilə müqayisədə ya səsəlməsi diferensiallaşmış, ya da mənası diferensiallaşdığı üçün birdən çox qarşılıqlı ola bilər.

c. Qaynaq dildəki bir söz müqayisə edilən dildə qarşılıqlı olmadığı üçün sadəcə mənə izahı ilə diferensiallaşır.

Son Not

1 F.Zeynalov Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, s.15

Ədəbiyyat

1. Axmanova O. C. Словарь Лингвистических Терминов Издательство «Советская Энциклопедия» Москва, 1966, 608 с.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1989,s.91, (364 s.)
3. Veysəlli F. “Dilçilik ensiklopediyası” I cild, Bakı mütərcim 2006. səh.394
4. Eker S. Çağdaş Türk dili, Ankara 2013, s.31
5. Ercilasun, A. B. ve diğər., 1991, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (= Kültür Bakanlığı Yayınları 1371), Ankara.
6. <https://azerdict.com/az/izahli-luget/ulduz>
7. Taymas, A. [Çeviren], 1994, *Kırgız Sözlüğü I*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 93), Ankara.
8. Parlatir, İ. ve diğər., 1998, *Türkçe Sözlük*, (= Türk Dil Kurumu Yayınları 549), Ankara.